

Menafi - sanduci

(Poljodjelske pripomoćne zaklade)

u Bosni i Hercegovini (1866–1878)^a

Hamdija Kreševljaković

I nakon likvidacije Zemaljske vlade u Sarajevu (1912. g.) i podjele naše države na oblasti, i kasnije (1929. g.) na banovine, pa i nakon ustrojstva Banovine Hrvatske 1939. g. ostao je jedan njen odsjek, čija se djelatnost još uvijek proteže samo na teritorij Bosne i Hercegovine u onim granicama koje su zadobile ove zemlje na berlinskom kongresu 1878. g. To je odsjek za poljoprivredni kredit, koji je bio u zadnje vrijeme u sastavu privrednog odjeljenja Zemaljske vlade (1911–1921) tzv. IV. odjeljenja. Taj je odjel vodio brigu o *Kotarskim pripomoćnim zakladama*, koje i danas postoje na spomenutom teritoriju; daju seljaku kredit uz vrlo povoljne uvjete, a u Jugoslaviji su, da tako kažem, jedan bosanskohercegovački specijalitet. Od 1937. g. zove se ovaj odsjek Direkcija sreskih pripomoćnih zaklada, sa sjedištem u Sarajevu; potpuno je autonomna, te ima svoj upravni odbor.

Kotarske pripomoćne zaklade u Bosni i Hercegovini nisu djelo bivše austro-mađarske uprave u ovim zemljama, nego su ostatak turske uprave, a uvedene su još 1866. Austro-mađarska uprava ih je kao korisne ustanove samo reorganizirala, unaprijedila, kapital im povećala i dala im novo ime: Kotarske pripomoćne zaklade, dok su se u tursko doba

^a Rad objavljen u kalendaru „Narodna uzdanica“, br. IX, Sarajevo 1941. (str. 23–41).

zvale: Menafi-sanduci, a narod ih zvaše: Sirotinjska kasa; ovo potonje ime čuje se još i danas.

Kako menafi-sanduci čine jednu stranicu materijalne kulture u historiji Bosne prije okupacije (1878) i kako se na njih do danas nije niko podrobnije osvrnuo,¹ to ću ovdje uz sedamdesetpetu godinu njihova osnutka i opstanka osvjetliti njihov postanak i razvitak za turske uprave, dakle od 1866. do 1878. Ne osvrćem se na njihov rad nakon 1878, jer o tome postoji djelo bivšeg bosanskohercegovačkog okružnog predstojnika Eduarda viteza Horovitza, tiskano u Beču 1892, pod naslovom: „Die Bezirks-Unterstützungsvonds in Bosnien und der Hercegovina“, a uz to se vidi i njihovo djelovanje i iz Izvještaja o upravi Bosne i Hercegovine, (koji je izlazio 1905–1916). Napominjem da se Horovitz nije uopće osvrnuo na menafi-sanduke prije 1878, pa čitalac njegova djela dobiva dojam da je ova korisna ustanova djelo okupacione uprave.

I

SELO I KREDIT PRIJE 1866. g.

Iz raznih izvora zna se da je bosanskohercegovački poljodjelac, kao i trgovac i obrtnik, mogao naći kredita još u XVI stoljeću, dakle u doba kada su seljaci zbog svog jadnog ekonomskog i socijalnog položaja dizali bune u raznim zemljama. Kamatnjak uz koji se tada, a i kasnije davao kredit poljodjelcu, trgovcu i obrtniku iznosio je 10–50% godišnje, a plaćao se unatrag. Pozajmilo se 100 para, a nakon godine se vraćalo 110 do 115 para.

Novac koji se davao u zajam pripadao je raznim *vakufima* (zakladama), iz kojih su se izdržavale zgrade i gradnje podignute u bogoštovne, prosvjetne i humanitarne svrhe i *pupitarnim masama*. Vakufski novac pozajmljivali su mutevelije (upravitelji zaklada) a pupilarni kadije (šerijatski suci).

Legatori raznih zadužbina ostavljali su razne vakufe (zaklade) za njihovo izdržavanje, a zakladnicima (vakfijama) određivali su kako će upravljati tim imetkom. Kao legati mogli su biti sve vrste nekretnina, koje nose neki prihod i gotov novac, koji se ima davati na priplod. Prihodi od tih legata trošili su se na uzdržavanje zadužbina i nekretnina kao

¹ Jedan članak o ovim zakladama napisao je g. Salih Muftić u X godištu „Novog Behara“ (strana 96–97), u kome je obuhvaćen i rad Kotarskih pripomoćnih zaklada.

legata. U zakladnici je određena i visina kamatnjaka, kao i to kome se može pozajmljivati novac, a kome ne.

Prva, meni poznata, zakladnica kojom je određeno da se može vakufski novac davati u zajam i poljodjelicima, napisana je 1534. godine, a legator je bosanski namjesnik i najveći naš dobrotvor Gazi Husrevbeg. U toj zakladnici čitamo ovo:

„Ostatak spomenute svote od 300.000 drama neka se izda na priplod (rebah), uz jak zalog i sigurna jamca, i to na taj način da priplod bude od svako 10 drama u svakoj godini 1 dram. U tom valja postupati na pravi šerijatski način, kako se ne bi taj posao izvrnuo u lihvu ili glavnica razasula po gubitku. Neka se radi s trgovcima, zanatlijama i poljodjelicima od pripadnika vjera (bez razlike), koji su na glasu kao imućni ljudi u dobrom stanju, na kojima se vide tragovi povjerenja, naročito da su ispravni i da znaju čuvati, i neka budu poznati među svijetom svojim lijepim vladanjem, a ne lažju i zatezanjem u vraćanju duga. Neka se ne daje emirima (sandžak-bezima), valijama (guvernerima pokrajina), muderisima (profesorima), kadijama (šerijatskim sucima), džindijama (vojnim licima), ni ostaloj vojsci, niti posjednicima timara (lena), nevaljalim i rđavim ljudima, niti prezaduženim ni sultanskim robovima, niti onima koji imaju namjeru da prevare, ili koji su pohlepni, ma u koju klasu ljudi spadali.“²

Slične klauzule se nalaze i u mnogim drugim zakladnicima. I dok se navode staleži kojim se smije i ne smije pozajmljivati novac, nigdje se ne govori o vjerskoj pripadnosti dužnika, dok u citiranoj zakladnici izričito stoji da dužnik može pripadati bilo kojoj konfesiji. Iz godišnjih obračuna pojedinih vakufa vidi se da se novac davao kako muslimanima tako i kršćanima uz iste uvjete. I novac sirotne djece davali su šerijatski sudovi također ljudima bez razlike na vjeru. To se vidi naročito iz jednog teftera iz četvrtog decenija XVII stoljeća, u kome su propisane glavnice pojedinih vakufa (zaklada) i sirotne djece bosanskog gradića Tešnja. Ovaj tefter obuhvaća poslovanje veresijom kroz dvije godine, počinje 1./I. 1044. po Hidžri (27. VI 1634) a u njemu se nalazi više stotina dužnika bez razlike vjere iz Tešnja i sela ovog kotara, među kojima ima i kršćanskih svećenika. Kamatnjak je ovdje bio 15% godišnje.³ O kakvim

² Dr. Ćiro Truhelka: „Gazi Husrevbeg“, Glasnik z. m. 1912, str. 224.

³ Osman Asaf Sokolović: „Kreditne prilike u Tešnju prije tri stoljeća“, Novi Behar, VII god., str. 126.

drugim troškovima pri pozajmljivanju novca nisam našao spomena. Kao u Tešnju tako je bilo bez svake sumnje i po drugim mjestima Bosne i Hercegovine. Iz sačuvanih obračuna Musa-pašina vakufa u Novoj Kasabi^b (osnovan je u svibnju 1643) i vakufa džamije tefterdara Hasan efendije u Uboski^c kod Ljubinja i mnogih drugih vidi se da su seljacima davati zajmovi.

Mnoge su vakufske gotovine tokom vremena propale, a gotovinom sirotne djece sve više upravljahu tutori, pa je i seljak i građanin bio upućen sve više i više tražiti zajam u privatnih lica ili bolje rečeno u lihvara, gdje su kamate iznosile 50, pa i 100% na godinu. Tim su se poslom bavili naročito Židovi, a ponešto i kršćani i muslimani, kojima ali vjera zabranjuje davanje novca na kamate.⁴ One muslimane koji su davali novac na kamate, ostali su muslimani mrzili i prezirali. Mnogi ih nisu pozdravljali niti im ozdravljali kada bi se u putu sreli. Na glasu su bili kao lihvari sarajevski bogataši i veletrgovci Odžaktani početkom prošlog stoljeća, koje zgodno karakteriziraju ovi stihovi:

„Blago tebi, sinja kukavice,
Kad ti kukaš u šumi na grani,
A nijesi Odžaktanu dužna!“

Zna se da je bio vrlo velik broj imućnih muslimana i kršćana koji su kako građanima tako i seljacima pozajmljivali novac bez kamata uz senet (potvrdu), pa i bez seneta.

Pored toga, seljacima je davata pomoć i od strane države. Po tvrđavama, kojih je bilo preko 100 u Herceg–Bosni, postojali su ambari za žito i peksimet (dvopek). U nerodnim godinama dijeljeno je žito iz tih ambara seljacima, da povrate istu količinu koju su primili, kada budu imali, a ako je žito bilo nešto pokvareno, onda se vraćalo 50% od onoga što je primljeno. Najsiromašnijim se dug i otpisivao.

Kao primjer navodim ovdje dugovanje sela ovim ambarima g. 1833. u gradovima:

^b Danas veće selo na putu Vlasenica–Zvornik, 18 km udaljeno od Vlasenice.

^c Selo 12 km udaljeno od Ljubinja.

⁴ Chaumette des Fosses piše u svome djelu „Voyage en Bosnie dans les années 1807. et 1808.“, (Paris 1816), na strani 66., kako Židovi pozajmljuju novac uz jamstvo s kamatnjakom od 10 do 12% mjesečno.

Banja Luka s Gradiškom	99.998	oka
Glamoč.....	29.597	„
Ključ.....	7.164	„
Jezero	4.945	„
Bijeljina.....	57.320	„

II.

NAREDBA O MENAFI-SANDUCIMA

Od početka 1861. pa do svibnja 1869. bio je bosanski valija (guverner) *Topal Šerif Osman-paša*,⁵ čovjek lijepo izobražen, pun iskustva, vrlo napredan i neobično marljiv. Bio je veliki turski rodoljub, pa je smatrao napredak Bosne napretkom Turske. Bosnu je zavolio kao da je u njoj nikao, a bio je pravi Turčin. Osman-paša je u Bosni proveo reforme, koje je zaveo u Turskoj Mahmut II (1808–1839), a nastavio je Abdul-Madžid (1839–1861).

U svibnju 1865. dobila je Bosna tzv. Ustavni zakon, koji donosi zemlji novi poredak u upravi i sudstvu. Po tome zakonu dijelila se Bosna u sandžake (okružja), ovi u kaze ili kadiluke (kotare), a ovi opet na općine. Po toj podjeli dijelila se Bosna u 7 sandžaka i 56 kadiluka. Radi lakšeg razumijevanja ovih redaka navodim sandžake s pripadajućim kadilucima:

- 1) *Sarajevski sandžak s kadilucima*: Sarajevo, Fojnica, Visoko, Kladanj, Rogatica, Višegrad i Čajniče;
- 2) *Zvornički s kadilucima*: Donja Tuzla, Gradačac, Brčko, Bijeljina, Zvornik, Srebrenica, Vlasenice (Birče), Maglaj i Gračanica;
- 3) *Travnički s kadilucima*: Travnik, Jajce, Prusac (kasnije preneseno sijelo u Donji Vakuf), Glamoč, Duvno i Livno;
- 4) *Banjalučki s kadilucima*: Banja Luka, Gradiška, Derventa, Tešanj i Žepče;
- 5) *Bihački s kadilucima*: Bihać, Petrovac, Ostrožac (sjedište u Cazinu), Kostajnica, Stari Mejdan, Prijedor, Krupa i Ključ;
- 6) *Hercegovački s kadilucima*: Mostar, Nevesinje, Trebinje, Stolac, Bileća, Nikšić, Gacko, Foča, Konjic, Ljubuški i Piva;

⁵ Koetschet-Grassl: Osman Pascha, der letzte grosse Wesier Bosniens' und seine Nachfolger. Sarajevo 1909. i H. Kreševljaković: Dževdet pašina pisma o Bosni iz 1864. godine. Sarajevo 1932.; Seid M. Traljić: Sjećanje Sarajlija na Osman-pašino doba. Novi Behar XI., str. 227.; Dr. M. Prelog: Povijest Bosne II. str. 81. i dalje.

- 7) *Novopazarski s kadilucima*: Novi Pazar, Sjenica, Plevlje, Nova Varoš, Prijepolje, Bijelo Polje, Mitrovica, Berane,^č Kolašin i Trgovište.^{6d}

Na čelu seoskih općina stajali su muhtari, a uz njih su bili glavari (ihtijar medžlis) koje su birali seljaci. Kadilukom je upravljao mudir (kotarski predstojnik), a sandžakom kajmekam (okružni predstojnik). Od lipnja 1867. kajmekami se zovu *mutesarifi*, a mudiri *kajmekami*.⁷

Na čelu vilajeta je bio valija u rangu vezira. Uz kajmekame, *mutesarife* i valije bili su *idare-medžlisi* (administrativna vijeća) u kojima su sjedili ljudi iz naroda. U svakom ovom medžlisu bilo je 6 članova, tri muslimana i tri od ostalih konfesija. Uz građanske sudove postojala su slična vijeća tzv. *deavi medžlisi*. U Sarajevu se jedanput godišnje sastajala i zemaljska skupština u koju je svaki sandžak bez obzira na broj žitelja slao po 4 zastupnika: dva muslimana i 2 od ostalih konfesija. Ustavni zakon stavlja u dužnost valiji, sandžačkim i kadilučkim prestonicima i vilajetskoj skupštini među drugim i promicanje *poljodjelstva*, koje je spadalo u resor ministarstva trgovine. U novoustrojenoj vilajetskoj (pokrajinskoj) vladi bio je jedan viši činovnik, koji se imao brinuti za poljodjelstvo. Po istom zakonu imala je Bosna svoj službeni list i kalendar, u kojima ima lijepih podataka i za našu temu.⁸

Seljak je bio u rukama lihvara i nije ekonomski mogao napredovati. Ti lihvari bili su mahom trgovci po kasabama, od kojih je seljak nabavljao sve što mu je bilo potrebno, a većinu svojih proizvoda njima je i prodavao. Obračun se pravio jedanput godišnje i to u jesen. Knjige trgovca seljak nije mogao kontrolisati, jer je bio mahom nepismen, pa sviđanje godišnjeg obračuna bila je stvar trgovca i njegova poštenja.

Da se koliko toliko omogući seljaku kredit uz što povoljnije uvjete, odlučila je vilajetska vlada zavesti *menafi-sanduke*, što u doslovnom

^č Današnji Ivangrad.

⁶ Novopazarski sandžak je više puta odvajan od Bosne, pa kako ni u doba okupacije nije bio sastavni dio ove pokrajine, to se ovdje ne osvrćem na njegove *menafi-sanduke*, mada su postojali u Sjenici, Novom Pazaru, Plevljima, Novoj Varoši, Prijepolju, Mitrovici i Beranima.

^d Srednjovjekovni trg kod Novog Pazara.

⁷ „Bosna“ broj 56 od 24. lipnja 1867.

⁸ Službeni list se zvao „Bosna“ a kalendar „Bosna-salnamesi“, I list i kalendar, izlazili su od 1878.

prijevodu znači „korisna zaklada“. Uz ovaj službeni naziv upotrebljavala je „Bosna“ i naziv narodne kase, narodne štedionice i kase pozajmice, a kako je već spomenuto, narod ih je zvao sirotinjske kase.

Početak jeseni 1866 izradila je vlada naredbu o menafi-sanducima, koja je imala 29 paragrafa, i publicirala je u službenom listu „Bosna“. Prvih 5 paragrafa donese „Bosna“ u 20. broju od 20. listopada 1866., a ostali su tiskani u tri daljnja broja. Tu je naredbu odobrio veliki vezir 7. srpnja 1867. (5. rebiulevela 1284), kako je to saopćio bosanski valija Topal Šerif Osman-paša pokrajinskoj skupštini, koja je zasjedala u Sarajevu krajem istog mjeseca. Iz Topal Osman-pašina govora vidi se da je Dunavski vijalet (sjeverna Bugarska) imao ove zaklade i istu naredbu, koju je bosanska vlada kopirala.

Na Porti su uvidjeli važnost menafi-sanduka, pa je veliki vezir 18 dana kasnije 28. srpnja (23. rebiulevela) proglasio ovu naredbu općom za cijelu državu. Između opće i bosanske naredbe ove zaklade zovu se menafi-sanduci, a u općoj memleketski (mjesni) sanduci i što se po prvoj mogao pozajmljivati novac samo poljodjelcu, a po općoj ostatak iza poljodjelca mogao se davati obrtniku i trgovcu. Uz to po bosanskoj naredbi rukovode ovom zakladom dvojica, a po općoj četvorica ljudi. Međutim, opća je naredba primijenjena i na Bosnu, jer je nalazimo u bosanskom priručniku zakona i naredaba, tiskanu u Sarajevu 1868, a objavljena je i u Desturu (svezak II, strana 387–398).⁹ Premda opća naredba govori o memleketskim (mjesnim) sanducima, u Bosni se ovaj naziv nije udomaćio, nego se ostalo pri prvom nazivu tj. menafi-sanduci.

Kako nam ta naredba pruža pravu sliku ovih zaklada, to je ovdje donosim u slobodnom prijevodu:

⁹ „Destur“ se zvao zbornik zakona i naredaba za Tursku carevinu.

NAREDBA O UREĐENJU MEMLEKETSKIH SANDUKA, UPRAVLJANJU NJIHOVOM GLAVNICOM I TROŠENJU PRIHODA

I Potrebna glavnica

- § 1) Glavnica za ove zaklade pribaviće se na taj način što će se prodati zemaljski proizvodi, darovani dragovoljno u ovu svrhu od seljaka. Ove će glavnice biti vlasništvo seljaka dotičnog kadiluka.
- § 2) Da se ti zemaljski proizvodi prodaju, staviće se to u dužnost ljudima izabranim iz sela, čija se riječ sluša i koji idu naprijed. A da se postigne što povoljnija cijena treba da ovu prodaju vlasti što izdašnije pomognu.
- § 3) Skupljena zahira (hrana) po pojedinim selima u ovu svrhu može se prodati i na malo i unovčiti, te prije nego što se odredi mjesto predavaće se novci u državnu blagajnu kadiluka uz potvrdu ovoj sadržaja: „Potvrda na ... groša primljenih u ovu blagajnu od prodane zahire mjesta ... na račun glavnice kadilučkog sanduka“. Pod tom potvrdom staviće svoje muhure mudir i blagajnik.

Potvrda će se izdati donosiocu novca.

- § 4) Pošto se proda i unovči sva zahira iz sela jednog kadiluka, što je određena za memleketski sanduk, pokupiće se privremene potvrde i izdati nova skupna potvrda na formularu tiskanom u tu svrhu, na kojem će biti napisana ukupna svota i predaće se s potpisom vekila (zastupnika) jednom seljaku koji uživa opće povjerenje. Bude li ovaj novac vlasništvo stanovnika varoši, onda će se ta potvrda predati jednom građaninu koji uživa također povjerenje sugrađana.
- § 5) Čim se u jednom kadiluku prikupi svota od najmanje 20.000. – groša, da ovaj novac ne bi uzalud stajao, sanduk će se otvoriti i otpočeti svoj rad.

Otvaranje valja oglasiti.

II Postavljanje, upravljanje i čuvanje sanduka

- § 6) U svakom će se mjestu izabrati zastupnici (vekili) mjesnog sanduka: po dva muslimana i dva kršćana, (a ako nema kršćana, onda 4 muslimana), koji su po mišljenju većine građana

seljaka sasvim vjerni i pouzdani. Kupiće se i gvozden sanduk u kome će se čuvati kapital, potvrde za dugove i zalozi. Ovaj će se sanduk čuvati na sigurnom mjestu koje je pod stalnim nadzorom redarstva ili, ako ima magazin za arhiv, onda će se u njemu čuvati, ako toga nema, onda će se čuvati u uredskoj zgradi gdje je i državna blagajna. Ključ će biti u jednog od zastupnika (vekila), a brava će biti zapečaćena pečatima većine zastupnika.

- § 7) Sanduk se otvara i zatvara u svakom mjestu pazarnim danom u prisustvu zastupnika. Osim toga, u ostalim danim kada se pokaže jaka potreba uz odobrenje vlasti, zastupnika i činovnika.
- § 8) Za vođenje (bilježenje) primitaka i izdataka, postaviće se jedan pisar, a ako jedan od zastupnika bude pismen da to može voditi, onda će se ta dužnost njemu povjeriti. U protivnom slučaju naći će se jedan pouzdan čovjek za pisanje i brojenje novaca, koji će ovu službu vršiti jedan dan sedmično ili četiri puta mjesečno. Plaća će mu se odrediti prema visini zajma; ako je zajam od 100–1.000 groša dobiva pisar za svakih 100 groša po 40 para, od zajma u visini od 1.000–10.000 groša dobiva pisar od svake hiljade 5 groša, a od zajma u visini od 10.000–100.000 groša od svake 1.000 groša po 100 para (1 groš jeste 40 para).
- § 9) U svakom mjestu doći će pazarnim danom zastupnici ovih sanduka, te po jedan član administrativnog vijeća ili vijeća građanskog suda istog kotara. Oni će sanduk otvoriti, davati zajmove uz niže navedene uvjete onima koji traže i primati novac od dužnika. Pri primanju dugova treba napose rastaviti glavnice, a napose kamate. U knjigu se uvode i primici i zajmovi. U knjigu se također zavode i zalozi u za to naročito određenu rubriku. Kada se pazar razide, sanduk će se zatvoriti, zapečatiti i ostaviti na određenom mjestu.¹⁰

III Uvjeti pozajmljivanja

- § 10) Prema niže nabrojanim uvjetima u zalog ili jamstvo ili uz oboje davaće se zajmovi svakom koji ih zatraže iz ovih sanduka uz 1% mjesečno. Najmanji rok je 3 mjeseca, a najdulji 1 godina.

¹⁰ Po bosanskoj naredbi trebali su sanduci biti s dvije brave. Ključ od jedne brave čuvao bi blagajnik, a od druge pisar.

- § 11) Ko traži zajam iz ovog sanduka treba doći pazarnim danom¹¹ u sjedište sanduka, dati jamca ili zalog za svotu koju uzima. Ako zajmoprimac daje i jamca koji je posjednik emlaća (nekretnina) u gradu ili na selu, treba da je taj u stanju vratiti pozajmljenu svotu, a ako bude više jamaca, treba njihovo stanje odgovarati gornjim uvjetima. Zalog može biti dragocjenost ili nekretnina. Ako je zalog dragocjenost, treba da ima veću vrijednost od pozajmljene svote. Ako je zemlja, bašča, vinograd, kuća, dućan ili slično, onda treba da je godišnji prihod dotičnog objekta, izuzev troškova, dva puta veći od kamata na pozajmljenu glavicu. Ako neko uzme, na primjer, 100 groša zajma, a dađe u zalog njivu, bašču ili dućan, treba da godišnji prihod, izuzev troškova, ne bude ispod 24 groša.
- § 12) Ako dužnik dađe dragocjenost kao zalog, mora se najprije ustanoviti da li vrijednost odgovara traženom zajmu. Kada se to utvrdi, napisaće se senet (revers) na biljegovanom papiru (verekai-sahihe), čiji tekst mora odgovarati za to propisanom formularu. I zalog i senet čuvaće se u sanduku. Ako je zalog nekretnina, vlasnik će donijeti tapiju¹² i kada se utvrdi da prihod odgovara dvostrukim kamatama ili nešto više, onda valja donijeti ilmi-haber (dozvolu) od tapijskog činovnika ako je erazija, a ako je zemljište-vakuf od vakufskog činovnika. Na isti način kao i gore napisaće se senet i pohraniti u sanduk. Hudžeti (reversi) i slične potvrde zabilježiće se kratko u spiskove suda, tj. upisaće se pozajmljeni iznosi i vrijeme zajma. Ako se zajam uzima uz jamca, onda senet potpisuje i jamac prema postojećem formularu.
- § 13) Ispod teksta seneta treba da se potpiše dužnik i da pritisne svoj muhur (pečat), a to isto čine i jamci ispod svojih izjava. Ako su nepismeni i nemaju svojih muhura, pritisnuće prst ispod svoga imena. Ovo valja ovjeroviti po dvojici ljudi koji su pismeni ili koji imaju svoje muhure. Za muslimana treba da ovjerove dvojica muslimana, a za kršćana dvojica kršćana.
- § 14) Nakon što se uzme od dužnika senet s jasnim tekstom i nakon što se uvede u posebnu knjigu, pa makar da i nema

¹¹ U raznim mjestima, kao što i danas, održavali su se sedmični pazari (sajmovi) u razne dane. U obližnjim mjestima nikada nije pazarni dan padao na isti dan sedmice.

¹² Isprava slična današnjem gruntovnom izvatku.

razloga da bi mogla nastati kakva sumnja, izdaće se i dužniku cedulja pod muhurom dotičnog sanduka, koji se u sanduku čuva, a na toj cedulji treba da stoji ime sanduka, ime dužnika, svota, datum i rok plaćanja. Dužnika treba uputiti da cedulju čuva i da je po isplati zajma mora povratiti.

- § 15) Novac kojeg ove kase primaju i izdaju, bio on zlatni, srebrni ili kakav drugi, mora se računati točno po tečaju koji je određen od strane države. Ne smije se računati ni za jednu paru više ili manje.
- § 16) Donese li dužnik pozajmljenu svotu prije isteka roka, neće se primiti, jer bi to prouzročilo poteškoće u knjiženju, ali ako dužnik donese i glavnica i kamate, kako je to u senetu upisano, tj. ako donese kamate za čitavo vrijeme na koje mu je izdat zajam, onda će se primiti. Glavnica će se upisati u primitke, a kamate na račun dobitaka. Ko bi htio produljiti rok zajma, valja mu najprije podmiriti kamate za prvi zajam, a tek onda će se dozvoliti produljenje zajma, pri čemu će se obaviti sve formalnosti kao i kod sklapanja novog zajma.
- § 17) Ako dužnik ne isplati svoj dug nakon što je proteklo vrijeme zajma, pozvaće se da to učini, pa ako i tada ne plati prije no što proteče četvrtina vremena, prodaće se sa znanjem vlasti javnom dražbom pokretni zalog, naplatiti glavnica i kamata za cijelo vrijeme i ako što preteče, predaće se dotičnom dužniku. Ako je zalog nekretnina, onda će se pismenom dozvolom vlasti pobirati prihod od založenog objekta u korist sanduka i kada se na ovaj način podmiri dug i kamate, ustupiće se posjedniku i objekt i revers. Brigu oko ovog naplaćivanja vodiće jedan od zastupnika sanduka.
- § 18) O Kasumu (Dmitrovu) svake godine treba napraviti obračun pred mudiro (kotarskim predstojnikom), jednim članom administrativnog i jednim članom sudskog vijeća i jednim sanduk-vekilom i ako se ukaže potreba, treba pozvati nekoliko ljudi iz kadiluka. Kada se od prihoda odbiju troškovi predviđeni u ovoj naredbi, budući da je ovo kapital poljodjelca, valja uvesti u poseban teftar koliko od dobitka otpada na svako selo i kasabu prema ulošku.
- § 19) Višak od ovih sanduka smije se utrošiti jedino na popravak ili gradnju škola, izdržavanje učitelja, popravak kaldrme (puta), česama i mostova. Ako se ukaže potreba da se popravi škola,

česma, kaldrma ili most, nabave knjige ili plati učitelj, a za to nema s druge strane pomoći, onda će dotično selo ili kasaba napraviti arzuhal (molbu) kojeg će muhurleisati i potpisati muhtar i ostali zastupnici sela i predati vlasti. Ova će ustanoviti koliki je kapital i prihod dotičnog sela u ovom sanduku i kada vekil o tome napiše izvještaj ispod ove molbe, može im se dati najviše $\frac{2}{3}$ od prihoda. Oni koji prime odobrenu svotu moraju se potpisati na ovoj molbi i to će se čuvati u sanduku kao potvrda. Vlast mora voditi brigu da li je novac potrošen u onu svrhu za koju je tražen i izdan, pa ako se ukaže nepravilnost ili pronevjerjenje, onda će se ti ljudi pozvati na odgovornost.

- § Prema § 8 pisar dobiva kajdiju (honorar) od stranaka za svoj pisarnički posao u vezi s dobivanjem zajma, (dok vekil obavlja ovaj posao iz ljubavi prema domovini i narodu, te prema tome sanduci nemaju drugih izdataka osim za sanduk, papir, teftere (poslovna knjiga) i rusumi tahsiliju (porez na dobitak). Za ogrjev (ćumur i drva) i hasure može se izdati najviše godišnje 300–400 groša. Sve ove troškove valja bilježiti na račun troškova i u godišnjem obračunu odbiti od ukupnog dobitka. Godišnji se obračun šalje administrativnom vijeću sandžaka i pošto se tu pregleda, šalje se pokrajinskoj vladi.

IV. O vođenju knjiga

§§ 21–29) Iz ovih paragrafa vidi se da svaki sanduk mora imati tri knjige, i to: 1) knjigu blagajne, 2) glavnu knjigu i 3) knjigu dužnika.

§§ 21 i 22. govore o primicima i izdacima koji se unose u knjigu blagajne, i to na strani primitka i na strani izdatka. Knjiga blagajne ima kolone za redni broj, datum, tekst, pozivnu kolonu i novčanu kolonu. Ova se knjiga zaključuje krajem svakog mjeseca.

Glavna knjiga (§ 23) sadržava popis svih mahala i sela kadiluka, navedenih po arapskom alfabetu. Uz svaku mahalalu ili selo unijeće se njegov uložak u ovaj sanduk, i tome će se svake godine pribrojati iznos kamata prema visini glavnice dotičnog sela ili mahale. Tu će se upisivati također i izdaci predviđeni u § 19.

Knjiga dužnika (§§ 24. i 25) sadržava imena onih koji su iz sanduka uzeli zajam, datum kada im je zajam podijeljen, zalog, imena jamaca, iznos zajma, kamate, dan kada su zajam vratili i broj blagajničke knjige pod kojim je zajam izdat i vraćen. U ovoj se knjizi vodi i račun troškova.

- § 26. govori o procentualnoj podjeli dobitaka po odbitku troškova

na pojedine mahale i sela, a § 27. govori o knjiženju izdataka predviđenih u § 19. Posljednja dva paragrafa (28 i 29) propisuju uredno vođenje knjiga i odgovornost funkcionera i nadzoru sa strane vlasti. U knjigama se ne smije ništa križati ni brisati. Knjige moraju biti ogledalo ukupnog poslovanja.

III

OSNIVANJE MENAFI-SANDUKA I NJIHOVA IMOVINA

Prema službenom kalendaru „Bosna-salnamesi“ znamo da je pred okupaciju bilo u 46 kotareva (bez novopazarskog sandžaka) 38 menafi sanduka sa okruglo 2.658000. – groša (oko pola miliona zlatnih kruna). Ovih zaklada nije bilo, bar ih „Salnama“ ne navodi u Sarajevu, Ljubuškom, Nevesinju, Gacku, Bileći, Trebinju, Nikšiću i Pivi.

S ovim zakladama sretamo se prvi put u „Salnami“ 1287. (1870/71) i tu su nabrojene samo u zborničkom sandžaku, i to bez oznake glavnice, a tada ih je bilo i u drugim sandžacima. U slijedećoj godini (1288) navedene su zaklade u 14 kadiluka, a kod nekih je naznačena i glavnica. Zaklade bez oznaka glavnice u toj „Salnami“ navedene su u: Kladrju, Brčkom, Bijeljini, Pruscu, Bihaću, Banjoj Luci, Gradiškoj i Derventi.

Prvi menafi-sanduci osnovani su u zborničkom sandžaku, i to u jesen 1867. nastojanjem mutesarifa Reuf-paše.¹³ Skoro u isto doba osnovane su ove korisne ustanove i u nekim kadilucima banjolučkog, bihačkog i travničkog sandžaka. U sarajevskom sandžaku položen je temelj prvom menafi-sanduku u Visokom, kolovoza 1869. Prvi spomen ovoj ustanovi u hercegovačkom sandžaku nalazimo u Salnami kod g. 1209. (1873) i prema tome sudeći udaren mu je temelj negdje u jesen 1872. g.

Službeni list „Bosna“ daje nam nekoliko podataka o ustrojstvu ovih sanduka. U 83. broju ovog lista od 30. prosinca 1867. g. nalazi se izvadak iz izvještaja zborničkog mutesarifa Reuf-paše, iz koga saznajemo da su stanovnici ovoga sandžaka s velikim oduševljenjem pozdravili ovu ustanovu i dragovoljno darovali 1.324.030 oka¹⁴ kukuruza u vrijednosti od 583.447 groša i 34 pare i time udarili temelj svojim sanducima. U tu svrhu priložili su stanovnici kadiluka:

¹³ Reuf-paša od 1866. do 1869. bio je zbornički mutesarif.

¹⁴ Mjera za težinu u orijentalnom sustavu mjera, a teži 1,28 kg.

Tuzle	211.340	oka
Gradačca i Gračanice	419.222	„
Brčkog	122.000	„
Bijeljine.....	185.825	„
Zvornika	140.010	„
Srebrenice	100.000	„
Vlasenice	56.000	„
Maglaja	89.562	„

Ovom zgodom piše „Bosna“, među ostalim, kako je želja Njegova Veličanstva Sultana da se pronađu sredstva kako će se blagostanje naroda povećati i usavršiti. Ima ljudi koji uzimaju novac uz veliki interes, a to je uzrok koji priječi bogatstvo naroda i tako mu nanosi štetu. Ustanovljenje kasa, štedionica u vilajetima jedno je od najboljih poduzeća kako su vilajeti zavedeni, tj. otkako je izdan poseban zakon o ustrojstvu vilajeta 1865. Dalje list hvali mutesarifa i požrtvovanost ovog sandžaka.

Menafi-sanduci u bihaćkom sandžaku zavedeni su prije 18. studenog 1867, kako se to vidi iz 77. broja „Bosne“ od toga datuma. Tamošnji su stanovnici sabrali u ovu svrhu preko 88.000 oka raznog žita i od toga je prodato 69.000 oka po mjesnoj cijeni za 51.000 groša. S tim skromnim kapitalom otpočelo je poslovanje menafi-sanduka ovoga sandžaka. Ostatak žita od 19.000 oka uzeli su neki seljaci dragovoljno kao sjeme, a plod od toga biće svojina menafi-sanduka.

Seljaci su već tada počeli i pozajmljivati novac iz ovih sanduka, pa se lista nada da će se napretkom ove ustanove dokinuti nezakoniti interes, koji je, kako iz jednog drugog izvora saznajemo, iznosio često po 60%, jer će seljaci moći u svojim sanducima naći novac s pristojnim interesom i tako imati veću korist nego su se sami nadali. „Bosna“ izriče za ovo patriotsko djelo osobitu zahvalnost mutesarifu Ahmed-paši¹⁵ i svim ostalim činovnicima koji su što doprinijeli za ovu ustanovu.

Već znamo da je prvi menafi-sanduk sarajevskog sandžaka organiziran u Visokom 1869. Mutesarif ovog sandžaka Abdulnafi ef.¹⁶ čovjek

¹⁵ Ahmed-paša od 12. XI 1866. do 13. IV 1858. U Bihać je došao iz Travnika.

¹⁶ Abdulnafi efendija služio u Sarajevu od 14. VII 1869. do 25. IV 1870, kada je premješten u Mostar. Dioničko društvo za industriju koža u Fojnici njegovo je djelo, a što nije potpuno ostvareno, uzrok je njihov nagli odlazak iz sarajevskog sandžaka. S arapskog na turski preveo je Mutavvel i tiskao u vilajetskoj štampariji u Sarajevu.

vrlo učen, veoma aktivan i pun inicijative, pregledajući rad činovnika u Visokom, saznao je da u tome kadiluku nema menafi-sanduka, te se s ostalim činovnicima odmah dao na posao. „Bosna“ u br. 166 od 16. kolovoza 1869. piše: „Budući je krajnja želja Njeg. Preuzvišenosti valije vilajetskog da se u korist naroda ustanovljavaju menafi-sanduci, to je mutesarif s prvacima visočkog kadiluka poveo razgovor o ovoj ustanovi. Tom je prilikom mutesarifu saopćeno da je uzrok što se dosada nije osnovao menafi-sanduk taj što se nije moglo doći do kapitala, i narod je stoga morao posuđivati novac uz veliki interes od ljudi koji se tim obrtom bave, pa je krajnje vrijeme da se tome stane na kraj. Tom je prilikom zaključeno da se 3.400 kuća ovog kadiluka, ne uzimajući u obzir one koji nemaju ništa, razdijeli u 3 razreda, tako da još ove godine daju u ovu svrhu kuće I. razreda po 30, II. po 20, a u III. po 10. oka žita. Za rukovoditelje ove ustanove izabrani su članovi administrativnog vijeća Salih ef. i g. Jovo, i članovi vijeća građanskog suda H. Salihaga i g. Mijat. Ovaj doprinos mogao bi iznositi oko 30.000 groša, pa iako nije mnogo, biće dovoljno za početak.“ Iz Visokog je upućena u ovoj stvari mazbata (predstavka) idaremedžlisu sarajevskoG sandžaka i odmah je odobrena, a u isto vrijeme otpremljena je naredba ostalim kadilucima ovog sandžaka da se i u njima osnuju ovakove kase. Tada se radilo i oko osnutka menafi-sanduka sarajevskog kadiluka, ali taj rad ostao je jalov iz nepoznatih razloga. Bog zna nijesu li ovo plemenito djelo kod odlučujućih faktora osujetili sarajevski lihvari?

Prije 13. prosinca 1869. odobrio je valija osnutak menafi-sanduka u tešanjskom kadiluku i tom prilikom naredio da se prikupljeno žito u ovu svrhu što bolje proda i s tim novcem po zakonu postupi. Iz izvještaja mutesarifa banjolučkog sandžaka saznajemo da su se muhtari sela tešanjskog kadiluka zdogovorili s članovima seoskih općinskih vijeća o osnutku menafi-sanduka i u tu svrhu odredili da taj kadiluk dade 3.290 osmaka (1 osmak = 24 oke) kukuruza i 1504 osmaka pšenice. To je žito sakupljeno i predato u državne ambare, kasnije prodato i sabranim novcem udaren temelj menafi-sanduku.

Da bi se povećao kapital već postojećih menafi-sanduka raspisala je vlada vilajetska ponovno skupljanje žita u tu svrhu. U tom je opet prednjačio zbornički sandžak i u jesen 1870. sakupljeno je 189.436 oka kukuruza, i to u kadiluku:

Tuzla	3.656	oka
Gradačac.....	32.700	„
Brčko.....	20.980	„
Bijeljina.....	48.240	„
Zvornik.....	49.720	„
Srebrenica.....	20.000	„
Vlasenice (Birče).....	8.000	„
Maglaj.....	6.140	„

Na ovaj izvještaj izjavila je vilajetska vlada svoje potpuno zadovoljstvo i zahvalnost činovnicima i narodnim predstavnicima ovog sandžaka i naredila da se preko njih ovo žito i proda.¹⁷

Kakav je bio odziv po ostalim sandžacima, nije nam poznato, ali se vidi povećavanje kapitala ovih sanduka iz priložene tablice na kraju ove radnje.

Svaki menafi-sanduk imao je svoju upravu, koja se sastojala od blagajnika, pisara, te od jednog ili više članova bez razlike vjere. Njihova imena su navedena u salnamama, ali kako nigdje nema uz ime prezimena, to se na te ljude nećemo osvrtni.

Koliko su se seljaci služili kapitalom menafi-sanduka, nije nam poznato, jer za to nema skoro nikakvih podataka. Znamo samo iz „Salname“ za g. 1289. (1872/73) kako je stanje u tom pogledu bilo u banjolučkom sandžaku. Pri kraju te godine bile su tri četvrtine kapitala na dugu kod seljaka.

Prema naredbi o menafi-sanducima mogao se novac posuđivati trgovcima i obrtnicima tek onda kad bi se podmirili seljaci, ali izgleda da su se u ovome dešavale neke zloupotrebe, pa je naročitim pismom velikog vezira bosanskom valiji od 7. džumadel-ahire 1294. (19. lipnja 1877) to najstrože zabranjeno. U pismu se kaže:

„Čuje se u nekim mjestima da se novci iz poljodjelske kase daju u zajam žiteljima koji nijesu poljodjelci, što je zakonu protivno, i za to treba po zakonu Ministarstva trgovine zabraniti ponavljanje ovog postupka i sabrati sve novce koji su dati u zajam nepoljodjelicima. Pošto su ove kase ustanovljene da olakšaju poljodjelsku radnju i kao što je kapital njihov sastavljen trudom poljodjelaca, to se takvom zloupotrebljavanju mora stati na kraj, o čemu su svima kojih se tiče potrebne naredbe date, kao

¹⁷ „Bosna“, broj 240 od 24. siječnja 1871.

što se i Vašoj Preuzvišenosti (misli na valiju) ovo naročito pismo dostavlja s preporukom da po njegovu glasu i tamo mjere poduzeti izvolite.¹⁸

Iz priložene tablice (*vidi stranu 78*)¹⁹ vidi se da je glavnica pojedinih menafi-sanduka s godine na godinu rasla, što je napokon i razumljivo, ali ima slučajeva gdje je ona i opadala (Banja Luka, Bijeljina, Kladanj, Višegrad). Koji su bili razlozi tome opadanju, nije mi poznato.

Menafi-sanduci nastavili su svoj rad i nakon okupacije Bosne i Hercegovine. U Visokom su se očuvali i tefteri iz tog vremena. Kada je 1886. g. počela okupaciona uprava organizirati Kotarske pripomoćne zaklade, uzela je i kapital menafi-sanduka u tu svrhu, kako se to vidi iz Normalnog statuta za ove zaklade. Taj je kapital iznosio oko 400.000 zlatnih kruna, što je za ona vremena bila lijepa svota. Iz ovog jasno proizlazi da su Kotarske pripomoćne zaklade obnovile i proširile rad menafi-sanduka.

¹⁸ „Bosna“, broj 590. od 3. studenog 1877.

* Još 1936. obradio sam ovu temu po zamolbi uprave odsjeka za poljoprivredni kredit, koji je spremao spomenicu 50-godišnjici Kotarskih pripomoćnih zaklada. Ta spomenica dosad nije izišla, pa ovu radnju, temeljito prerađenu, ovdje objelodanjujem.

¹⁹ Op. teh. urednika.

Glavnice menafi-sanduka

Red. br.	IME GRADA	1871.	1872.	1873.	1874.	1875.	1876.	1877.	1878.
1	Fojnica	-	-	-	-	-	-	-	20.000
2	Rogatica	-	-	-	21.633	32.620	36.438	-	-
3	Kladanj	-	-	7.316	8.220	-	10.358	7.383	-
4	Višegrad	-	-	14.090	17.681	18.562	28.650	18.000	18.000
5	Čajniče	-	-	45.552	-	57.133	65.346	76.166	80.136
6	Visoko	-	-	10.892	12.500	16.000	19.145	19.680	26.956
7	Tuzla	135.015	151.201	186.469	204.508	223.130	223.130	253.127	273.038
8	Brčko	-	76.897	95.763	105.050	114.024	110.611	186.207	148.800
9	Bijeljina	-	140.469	199.665	213.036	220.398	209.401	211.661	209.401
10	Zvornik	90.104	100.561	108.917	115.500	120.000	118.185	129.300	-
11	Srebrenica	54.144	65.191	63.665	103.971	112.454	107.807	-	118.461
12	Vlasenice	22.477	27.731	37.539	44.791	44.137	50.253	50.235	50.235
13	Maglaj	38.185	41.541	48.598	79.131	85.204	120.886	90.120	101.420
14	Gračanica	-	-	79.214	96.960	107.150	107.255	121.000	130.500
15	Gradačac	218.094	231.158	203.615	259.167	276.649	276.240	320.971	311.971
16	Bihać	-	-	19.886	22.032	25.769	-	-	25.184
17	Petrovac	-	-	28.249	30.200	43.500	43.500	43.500	40.199
18	Cazin	-	-	21.496	23.566	28.249	28.249	28.249	28.159
19	Kostajnica	-	-	125.271	132.545	143.219	143.219	143.279	142.279
20	Stari Majdan	-	-	45.597	47.530	60.018	60.018	60.018	60.217
21	Prijedor	-	-	44.075	45.738	51.261	51.261	51.261	57.787
22	Krupa	-	-	136.293	146.562	180.000	180.000	180.000	203.067
23	Ključ	-	-	16.668	17.568	30.218	-	30.218	27.722
24	Travnik	-	-	90.874	102.487	110.360	109.219	110.000	126.604
25	Jajce	-	-	71.411	74.600	57.845	-	80.778	82.704
26	Donji Vakuf	-	-	36.908	40.000	42.000	45.100	54.000	55.900
27	Livno	-	-	48.708	-	63.425	61.500	61.500	61.500
28	Duvno	-	-	29.775	32.600	37.000	40.000	42.240	45.500
29	Banja Luka	-	62.791	67.000	70.000	75.000	83.762	80.000	80.000
30	Gradiška	-	59.645	62.133	66.721	68.981	72.980	72.980	72.980
31	Tešanj	-	28.864	-	41.000	50.000	56.000	63.000	73.181
32	Derventa	-	55.387	61.786	61.620	79.000	79.000	80.000	89.500
33	Žepče	-	7.835	13.507	13.507	14.446	15.558	18.358	-
34	Foča	-	-	35.390	35.390	41.716	-	-	-
35	Glamoč	-	-	11.463	13.200	13.459	-	46.386	-
36	Mostar	-	-	-	46.695	-	-	-	-
37	Konjic	-	-	-	-	-	-	-	-
38	Stolac	-	-	-	-	15.000	-	-	-
		560.319	1.049.271	2.068.085	2.411.759	2.658.281	2.585.955	2.729.610	2.658.401